

מהי הנגינה של מילה המוטעמת ב"מתיגה-זקף"?

מאת: אהרון גל

בכמה מקומות במקרא מופיע סימן "קדמא" ולאחריו באותה תיבה מופיע זקף קטן. בשתי מלים מוקפות יבוא סימן ה"קדמא" בתיבה אחת, והזקף קטן יופיע בתיבה השניה. להלן אקרא לצמד הסימנים האלה "מתיגה-זקף". במאמר זה אנסה להשיב על השאלות הבאות:

1. מהי הנגינה של מילה המוטעמת ב"מתיגה-זקף"? לדוגמה בפסוק: זָאת עֲבֹדַת מִשְׁפָּחַת בְּנֵי הַגִּרְשָׁנִי בְּאֶהֱל מוֹעֵד וּמִשְׁמֶרְתֶּם בְּיַד אֵיתָמָר בְּנוֹ-אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן: (במדבר ד:כח)

- האם יש לנגן את המילה "וּמִשְׁמֶרְתֶּם" במנגינה מיוחדת, וכן להטעים מעט את המתיגה?
- האם יש להאריך במתיגה וגם לשנות את גובה טון הנגינה בה?
- האם יש לשנות את גובה הטון בה, אך לא להאריך בה, וגם את הזקף הקטן לנגן בנגינה מיוחדת?
- האם אין להטעים, להאריך, או לשנות את הטון כלל במתיגה?

2. האם המתיגה היא טעם? האם יש קשר בינה לבין קדמא, או שרק תמונותיהן זהות? (אני רוצה להעיר כאן שהשתמשתי בשם "קדמא" לטעם המשרת, לזה שהתימנים וחלק מהספרדים קוראים "אזלא", ולא לטעם המפסיק שיש מהספרדים שקוראים לו קדמא, והאשכנזים – פשטא)

3. מהו הקשר בין מתג (געיא) למתיגה?

- האם המתיגה היא כמתג? "מתג עליון"? האם יש אם כך להאריך בה כבמתג? להאריך בה אך פחות מאשר במתג?
- האם מתיגה מראה לקורא שאין לנגן געיא באות שמעליה מסומנת המתיגה? (כשם שסימן הרפה מורה שהאות תחתיו אינה דגושה?)

4. האם יש לראות את הצמד "מתיגה-זקף" כטעם בפני עצמו, טעם מיוחד השונה מן הזקף קטן, והנקרא טעם "מתיגה-זקף"?

אהרון גל מהנדס אלקטרוניקה יוצא חיל האויר הישראלי. בארץ הוא עסק בתכנון ופיתוח של מכשירי לייזר רפואיים. בין תחומי התענינותו הם השפה העברית ומקורותיה כולל דקדוק עברי וחקר טעמי המקרא, מבנה הלוח העברי וסוד העיבור, והסטוריה של היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח.

במאמר להלן אנסה לנתח את מהותו של הסימן "מתיגה-זקף קטן" ולהבין:

1. מה הכללים להופעתו של הסימן מתיגה-זקף קטן?
2. מה תפקידו, לשם מה הוא בא?
3. איך משתמשים בו?

המתיגה מופיעה אך ורק בתיבה המוטעמת בזקף קטן, לכן אתחיל בתיאור מתומצת של טעם הזקף קטן.

זקף קטן:

הזקף קטן הוא טעם מפסיק בדרגת "מלך". דרגה אחת פחות מהקיסרים "סוף פסוק" ו"אתנחתא". עמו באותה דרגה:

- הזקף גדול, שהוא בעצם תמורת הזקף הקטן (יוסבר להלן)
- הטפחא, שהיא המפסיק האחרון לפני הטעמים אתנחתא וסוף פסוק
- הסגול, ותמורתו השלשלת. שניהם באותה דרגה עם הזקפים, אך בעצם עוצמתם חזקה במקצת משל הזקפים.
(חלוקת הטעמים בעדה התימנית שונה במקצת)

משרתו של הזקף הקטן הוא מונח או שני מונחים עוקבים. כאשר יש שני מונחים עוקבים הראשון נקרא "מְכַרְכֵּל" (בספרים אחרים - "מְכַרְכֵּל") והשני "עילוי", ואין הראשון מתנגן (ספר "משפטי הטעמים")

טעם המפסיק לפני זקף קטן הוא פשטא. ישנם מקרים לא רבים בהם המפסיק לפני הזקף קטן הוא זקף גדול, קטן, אתנחתא (או אחרי סוף-פסוק). במקרים בודדים אלה תמיד יופיע מלווה כלשהו לפני הזקף קטן. געיא (מתג) או מתיגה.

זקף קטן הוא אחד הטעמים המפסיקים השכיחים ביותר במקרא. לפניו בשכיחותו הוא טפחא. מתוך כ 23,200 מאתיים פסוקים, הטעם טפחא מופיע כ 36,000 פעמים, וטעם הזקף קטן כ 25,562 פעמים.

זקף גדול:

הזקף גדול הוא תמורתו של הזקף הקטן ודיניהם (וכן תמונתם) דומים. ההבדל בין שניהם הוא, שהזקף הגדול שולט על תיבתו בלבד, ז"א הוא יבוא אחרי קיסר (סוף פסוק או אתנחתא) או אחרי מפסיק בדרגתו - סגול, זקף גדול, או זקף קטן (טפחא גם היא בדרגתו, אך טפחא תמיד היא הטעם האחרון לפני קיסר, ולכן לעולם לא תבוא לפני זקף) טעם הזקף גדול שכיח פחות מאשר הזקף הקטן. מופיע 1,558 פעם בלבד.

כללי זקף קטן וזקף גדול:

1. זקף גדול שולט על תיבתו בלבד.
צא מִן־הַתֵּבָה אֵתָהּ וְאֶשְׁתָּךְ וּבְגִידֶיךָ וּנְשֵׂי־כְנִיךָ אִתָּךְ: (בראשית ח:טז)
כאן הזקף אחרי תיבה המוטעמת באתנחתא, לכן הזקף שולט על תיבתו בלבד.
2. זקף קטן יש שהוא שולט על תיבתו בלבד, ויש שהוא שולט על יותר מתיבה אחת
וַיֹּאמֶר לָהֶם יַעֲקֹב אֲחֵי מַעֲזֵן אַתֶּם וַיֹּאמְרוּ מִתְּרֹן אֲנַחְנוּ: (בראשית כט:ד)
הזקף שולט על תיבתו בלבד, כי הוא אחרי תיבה המוטעמת באתנחתא
וַיִּקְרָא אֱלֹהִים | לַיְבֹשֶׁה אֶרֶץ וּלְמִקְנֵה הַמַּיִם קָרָא יְמִים וַיִּרְא אֱלֹהִים כִּי־טוֹב:
(בראשית א:י)
כאן הזקף שולט על כל החלק הימני של הפסוק
3. זקף השולט על יותר מתיבה אחת הוא תמיד זקף קטן
וַיִּהְיוּ שְׁנֵיהֶם עֲרוּמִים הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וְלֹא יָתַבְּשׁוּ: (בראשית ב:כה)
בפסוק זה הזקף שולט על כל חלקו הימני של הפסוק
4. זקף השולט על תיבתו בלבד יהיה זקף קטן אם יתקיימו בו התנאים הבאים:
יש בתיבה תנועה בלתי מוטעמת, שלפניה וגם אחריה יש שוא נע או תנועה בלתי
מוטעמת, או, התיבה מוטעמת באחת מגעיות החובה.
וַיֹּאמֶר לָהֶם יַעֲקֹב אֲחֵי מַעֲזֵן אַתֶּם וַיֹּאמְרוּ מִתְּרֹן אֲנַחְנוּ: (בראשית כט:ד)
הזקף שולט על תיבתו בלבד. לפני האות יו"ד יש תנועה בלתי מוטעמת (פתח),
ואחריה, תחת האות מם, יש שוא נע.
וַיַּעֲשׂוּ־כֵן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּלְקְטוּ הַמִּרְבָּה וְהַמִּמְעִיט: (שמות טז:יז)
הזקף שולט על תיבתו בלבד, ויש געיא (מתג) תחת האות ו'.
אם לא נתקיימו התנאים הנ"ל, אזי הוא זקף גדול
5. 'מתיגה-זקף' תבוא בתיבת זקף קטן בלבד, השולט על תיבתו בלבד, בהברה סגורה
בלתי מוטעמת, בתנאי שהתיבה אינה מוטעמת באחת מגעיות החובה (ואף אינה ראויה
לאחת מגעיות הרשות).
וְאֶבְרָהָם בְּוַתְּשָׁעִים וַתִּשָׁע שְׁגָה בְּהַמְלִיךָ בְּשַׁר עֶרְלָתוֹ: (בראשית יז:כד)
הזקף קטן בתיבה "ואברהם" שולט על תיבתו בלבד. ההברה "אב" היא הברה סגורה
בלתי מוטעמת.

הכללים לעיל הם ע"פ הספר "טעמי המקרא" של הרב מרדכי ברויאר.¹

ניתן לומר בקיצור שזקף קטן ישלוט על תיבתו בלבד רק אם יעזר במונח, במתג (געיא), או במתיגה. אחרת הוא יותמר לזקף גדול.
מתיגה:

כאמור לעיל, המשרת של הזקף הקטן הוא מונח, ולא שום משרת אחר. אם כך, ודאי שהסימן לו קראתי "סימן קדמא" המופיע לפני הזקף קטן אינו יכול להיות המשרת קדמא, אלא משהו אחר.

בספרים הוא נקרא "דרבן", כך בספר "מחברת התיגאן"² וכך הוא נקרא בפי יהודי תימן. הרוויה (וואלף היידענהיים) בספרו "משפטי הטעמים"³ קורא לו "מקל", וכאשר הוא מצטט את הספר "טעמי המקרא"⁴ הוא קורא לו "מתיגה", ובמקום אחר קורא לו "קדמא".

הרד"ק, בספרו "עט סופר"⁵ קורא לו "פשט קטן", אך מציין שיש הקוראים לו "מראה מקום". ואכן בספר "מקנה אברהם"⁶ לרבי אברהם בלמש הוא נקרא "מראה מקום" בספר "עדת דבורים"⁷ המחבר, יוסף הקסטנדיני, מכנה אותו בשם "חוטרי". בספר "טוב טעם"⁸ לאליהו בחור (אליהו בן אשר הלוי אשכנזי) הוא נקרא "מקל", אך מזכיר שיש הקוראים לו "מזה".

השם הרווח יותר הוא "מתיגה", ובו בחרתי להשתמש במאמרי זה. כאשר מדובר על צמד הסימנים, בחרתי להשתמש במונח "מתיגה-זקף". ברור שהכוונה לזקף קטן, כי הרי מתיגה לא תבוא לעולם בתיבה אחת עם זקף גדול.
המתיגה מופיעה בתיבה עם זקף קטן בלבד, וכאמור תמונתה זהה לתמונת הפשטא והקדמא.

¹ ספר "תורת הטעמים", הרב ד"ר מרדכי ברויאר, מהדורה שנייה, פרק ה' "התמורות" עמ' 120 ואילך.
² ספר "מחברת התיגאן", שם מחברו אינו יודע. סבורים שהוא מכתב בין סוף המאה ה-11 למאה ה-12. קיימים שני ספרים בשם זה, האחד בעברית, והשני הוא בערבית. הספר בעברית נכתב קודם, והספר בערבית הוא קיצורו.
³ ספר "משפטי הטעמים", ר' בנימין זאב [וולף] בן שמשון היידענהיים - הרוויה, ה'תק"יז - ה'תקצ"ב (1757-1832) שער ב' פרק א' עמ' י"ד.
⁴ ספר "טעמי המקרא", יהודה בן בלעם, ד'תש"ס - ד'תת"ל (1070-1000), עמ' 38-39.
⁵ ספר "עט סופר", דוד בן יוסף קמחי - הרד"ק, ד'תתק"כ - ד'תתקצ"ה (1160-1235), סעיף "זקף" עמ' ל"ב.
⁶ ספר "מקנה אברהם", ר' אברהם בר מאיר דבלמש (נפ' בשנת ה'רפ"ג (1523) סעיף "זקף קטון".
⁷ ספר "עדת דבורים", יוסף הקסטנדיני בערך ד'תת"כ (1060).
⁸ ספר "טוב טעם", אליהו בן אשר הלוי, אשכנזי - אליהו בחור, ה'רכ"ט - ה'ש"ט (1469-1549) פרק ה', סעיף "תמונת הזקף קטן".

איך נידע אם סימן המופיע בתיבה הוא פשטא, קדמא, או מתיגה?
כיון שצויין שהמתיגה מופיעה רק בתיבה עם זקף קטן, הרי שאם סימן זה מופיע
בתיבה אחת עם זקף קטן, ודאי שזוהי מתיגה.
אם יופיע בסוף התיבה, אחרי האות האחרונה, הרי שזוהי פשטא, כי זהו דין טעם
הפשטא, לעולם אחרי סוף התיבה. (יש ספרים המוסיפים פשטא נוספת בתיבה לציין את
מקום ההטעמה, וכן יש המציינים אותה בגופן מודגש.)
בכל מקום אחר, אם הטעם מופיע בתיבה עם טעם שאינו זקף קטן, או אם הוא הטעם
היחיד בתיבה, ואינו מופיע אחר האות האחרונה בתיבה, הרי זה קדמא .

לדוגמה:

- מתיגה: "לְהַקְדִּישְׁנִי" (במדבר כ:יב)
- קדמא: "פְּלִי־הַעֲדָה" (במדבר כ:א), וְנִתְּתִי (בראשית מח:ד)
- פשטא: הַמִּיִּם אֲשֶׁר (בראשית א:ז) בתיבה "המים" ההטעמה היא באות מ', מלעיל. הפשטא מסומנת כדין אחרי סוף התיבה, אולם יש ספרים שהוסיפו גם את סימנה מעל האות מ', אותה יש להטעים. התיבה "אשר" מוטעמת במלרע, ולכן לא היה צורך להוסיף פשטא כדי לציין את מקום ההטעמה.

הנה כאן שלושת הסימנים זהים, אך מהותם שונה. האחד הוא הסימן מתיגה, השני הוא המשרת קדמא, והשלישי - המפסיק פשטא.

"מתיגה-זקף" מופיעה בתנ"ך כ-400 פעם בלבד, כמחצית מהמקרים בתיבות מוקפות, וכמחצית בתיבות שאינן מוקפות.

בתיבות שאינן מוקפות ברוב המקרים המתיגה תופיעה באות השניה, ורק 15 פעמים באות הראשונה. היא מעולם לא תופיע באות שאחרי האות השניה.

בתיבות מוקפות היחס הוא 1:3. ז"א, ברבע מהמקרים המתיגה תופיע באות הראשונה, ובשלושת רבעי המקרים באות השניה.

נחזור כאן לכלל המתיגה: 5. מתיגה-זקף תבוא בתיבת זקף קטן בלבד, השולט על תיבתו בלבד, בהברה סגורה בלתי מוטעמת, בתנאי שהתיבה אינה מוטעמת באחת מגעיות החובה ואף אינה ראויה לאחת מגעיות הרשות.

ספר "משפטי הטעמים" מביא את חוק "מתיגה-זקף קטן" בצורה הבאה: "לא יבוא קדמא וז"ק בתיבה אחת כ"א בתנאי כשיהיה ההברה השנית של תיבה ראויה לגעיא, והיינו כשיש בינה ובין האות המנוגן שני שבאין רצופים דוגמת לְיִחְלָאֵל (במדבר כו:כו), לְיִחְצָאֵל (במדבר כו:מח), וכמוהם וְעַל־צָבָא (במדבר י:טו), שְׁמֶרֶת־לָךְ (שמות לד:י), כי המקף מחבר שתי תיבות לאחת, או אף שאין ביניהם שני שואין רצופים אבל יש ביניהם שוא נח ותנועה דוגמת וְאֲשֶׁר־יֵאָל (במדבר כו:לא), לְמַלְכֵי־אֵל (במדבר כו:מה), וּמִנְחָתָם

(במדבר כח:כ), וְאֶבְי־שָׁהֶם (שמות לה:ט), וְאֶבְרָהֶם (בראשית יח:טז), וכמוהם וְהִבְקָר (במדבר לא:לח), וְהִבְשֹׁר פְּלִטָהוֹר (ויקרא ז:טז), וְהִפְתֵּן (ויקרא ז:ח) - כי הדגש אשר בבי"ת ובכ"ף מכפיל האות. הנה בכל אלה ודומיהם יבוא ז"ק עם קדמא לפניו בתיבתו, אבל כשאין התנאים הנזכרים לא יבוא ז"ק כלל, אלא יהיה תמורתו זקף גדול כגון וְאֶבְרָהֶם (בראשית טז:טז), וְחִמְרִים (במדבר לא:לד), וְאֶשְׁבֵּל (במדבר כו:לח), וְאֶרְוֹד (במדבר כו: יז) לְפָנָה (במדבר כו:כג), לְיָשׁוּב (במדבר כו:כד) , כולם בז"ג אי אין באחד מאלה אחד מן התנאים הנזכרים. ועוד דע והבן כי על התנאים הנזכרים לא הותנה כ"א כשאין לפני הזקף תיבה המוטעמת בפשטא, אבל כשיקדם לו פשטא אז לעולם הזקף שאחריו הוא זקף קטן, לא ז"ג אפילו בתיבה בת תנועה אחת כגון וַיִּקְרָא אֱלֹהִים | לְאוֹר יוֹם וְהַדּוּמִים לוֹ. ומצאנו מחלוקת בין הספרים והסופרים בתיבת אֶת־פְּסָפָה (ויקרא כה:לז) ובדומה לו אֶת־הַדְּבָרִים (שמות ל"ד:א) שלפי עדות בעל הא"ת הראשון דשמות הקדמא בהא ולא באלף , ו- אֶת־פְּסָפָה (ויקרא כה:לז) האלף בגעיא. הרו"ה ממשיך כאן לדון בשינויי גירסאות. כדי לדעת אם זקף ראוי להיות זקף גדול או זקף קטן, או מתיגה-זקף, נבחן קודם אם הוא ראוי להיות זקף קטן על פי כללים 1-4, ואז נבחן לפי כלל מס' 5 אם הוא ראוי למתיגה.

דוגמאות:

1. וַאֲמַר אֵלַיִךְ שְׁלַח אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיַעֲבֹדֵנִי וְתַמְאֵן לְשַׁלְחָו הַנֶּה אֲנִי הַרְגִּ אֶת־בְּנֵי בְּכָרְךָ: (שמות ד:כג)
בפסוק הנ"ל בתיבה "וְיַעֲבֹדֵנִי" הזקף שולט על כל החלק מתחילת הפסוק ועד תיבתו, שכן הוא המפסיק החזק ביותר בחלק זה. הטעם שלפניו הוא פשטא, שזהו מפסיק מדרגת משנה (משנה למלך), בעוד שהזקף הוא מלך. ע"פ כלל מס' 3 לעיל, כיון שהוא שולט על יותר מתיבה אחת, זקף זה הוא זקף קטן.
2. אֶחָר־יָבֹן יִשְׁלַח אֶתְכֶם מִנֶּה פְּשִׁלְחוֹ פְּלֵה גְרִשׁ יִגְרֶשׁ אֶתְכֶם מִנֶּה: (שמות יא:א)
בפסוק זה שלושה זקפים. הראשון, בתיבה "אחרי-כן" הוא זקף השולט על תיבתו בלבד, לכן הוא יכול להיות גדול או קטן, אלא כיון שלא נתקיימו התנאים המוזכרים בכלל מס' 4, זהו זקף גדול. הזקף בתיבה "כשלחו" שולט על תיבתו בלבד, שכן הוא מופיע אחרי מפסיק בדרגה גבוהה ממנו, האתנחתא, שהיא מפסיק בדרגת קיסר. כיון שהוא שולט על תיבתו בלבד, הוא יכול להיות זקף גדול או קטן. אלא שכאן מתקיים הכלל להתכנותה של מתיגה-זקף על פי כלל מס' 5: חלוקת התיבה להברות עקב הדגש החזק תהיה פְּשִׁלְחוֹ-לְחוֹ , שכן הדגש החזק מכפיל את האות. אם כך ההברה פְּשִׁלְ היא הברה סגורה, ותופיע שם מתיגה. ההברה "כשל" היא הברה סגורה בלתי מוטמת. הזקף השלישי הוא בתיבה "כלה". כאן הזקף שולט על תיבתו בלבד, כיון שהטעם שלפניו גם הוא זקף, ובודאי ששניהם באותה דרגה. אומנם כפי שרשום בכלל מס' 3

זקף זה יכול להיות גדול או קטן, אך כיון שאין בו את התנאים לקיומו של הזקף הקטן, זהו זקף גדול.

3. נבחן כעת שני פסוקים בהם יש שתי תיבות דומות: "ואדעה", "ואתנה":
וְעָתָה שָׁבוּ גַם בָּנֵה גַם־אַתֶּם הַלֵּלָהּ וְאֶדְעָהּ מֵה־יֶסֶף יְדוּד דָּבָר עָמִי: (במדבר כב:יט)
"הָרָפוּ עָלַי מְאֹד מְהֵרָ וּמְהֵרָ וְאֶתְנֶה פְּאֻשָּׁר תֹּאמְרוּ אֵלַי וּתְגוּרְלִי אֶת־הַנְּעִיךְ לֹא־שָׁה:"
(בראשית לד:יב). התיבות "ואדעה", "ואתנה". דומות, אלא שיש הבדלים המשפיעים על זהותו של הזקף:
שתי התיבות שולטות על עצמן בלבד, שתיהן במלרע, ובשתיהן השוא הוא שוא נע, אלא שבתובה "ואדעה" האות דל"ת רפויה, ובתיבה "ואתנה" האות ת"ו דגושה.
לפי כלל מספר 4 הזקף הוא זקף קטן בשתיהן, כי אמנם שתי התיבות שולטות על עצמן בלבד, אך לפי כלל 4 כיון שבשתיהן יש שוא נע אחרי התנועה הבלתי מוטעמת, הזקף הוא זקף קטן.
האם התיבות ראויות למתיגה? חלוקת התיבה "וְאֶדְעָהּ" להברות היא: וְאֶדְעָהּ. כיון שההברה היא פתוחה, על פי כלל 5 אין כאן מקום למתיגה, לכן יבוא מונח.
בתיבה "וְאֶתְנֶה" חלוקת ההברות היא: וְאֶתְנֶה, האות תו מוכפלת בגלל הדגש החזק, וההברה "ואת" היא סגורה. לכן על פי כלל 5, תבוא כאן מתיגה.
4. בפסוק וְאֶבְרָם בֶּן־שְׁמֹנִים שָׁנָה וְשָׁשִׁים שָׁנָיִם (בראשית טז:טז). בתיבה "ואברם" הזקף שולט על תיבתו בלבד. על פי כלל מס' 2 הזקף יכול להיות זקף גדול או זקף קטן. כיון שאין מתקיים כאן התנאי שבכלל מס' 4, (האות ב"ת בשוא נח) הזקף יהיה זקף גדול.
5. בפסוק וְנִבְחַתְּ שְׁלָמִים וְאֶכְלֶתְּ שֶׁם וְשָׁמַחְתָּ לְפָנַי יְדוּד אֱלֹהֶיךָ: (דברים כז:ז) תיבה וְשָׁמַחְתָּ מוטעמת בזקף קטן, וזה לפי כלל מס' 4, שכן יש בתיבה "תנועה בלתי מוטעמת, שלפניה וגם אחריה יש שוא נע או תנועה בלתי מוטעמת". התיבה לא תקבל מתיגה שכן על פי כלל מספר 5 כדי לקבל מתיגה ההברה צריכה להיות סגורה.
6. כִּי־יִהְיֶה לָהֶם דָּבָר בָּא אֵלַי וְשִׁפְטֹתַי בֵּין אִישׁ וּבֵין רֵעֵהוּ וְהוֹדַעְתִּי אֶת־תְּקֵי הָאֱלֹהִים וְאֶת־תּוֹרַתִּי: (שמות יח:טז) הזקף שבתובה "ושפטתי" הוא זקף השולט על תיבתו בלבד, שכן התיבה שלפניה מוטעמת גם היא בזקף. לכן הזקף בתיבה "ושפטתי" יכול להיות זקף גדול או זקף קטן. לפי כלל 4 הוא זקף קטן. האות ש"ן מוטעמת במונח, ולכן אין כאן מקום למתיגה.
7. הוֹרֵשׁוּם אֶת־כְּלֵי־יִשְׂרָאֵל מִפְּנֵיכֶם וְאֶבְדְּתֶם אֶת כְּלֵי־מִשְׁכִּיֶתֶם וְאֵת כְּלֵי־צִלְמֵי מִסְכַּתְּכֶם וְאֶת־אֲבֹדוֹ וְאֵת כְּלֵי־בְמִתְּכֶם תִּשְׁמְדוּ: (במדבר לג:גב). הזקף שבתובה "ואבדתם" הוא זקף קטן ע"פ כללים 2 ו 4, שכן הוא שולט על תיבתו בלבד, והאות אל"ף יש לפניה שוא

- נע. חלוקת התיבה להברות היא "ואב-בד-תם", לכן על פי כלל מספר 5 תבוא מתיגה באות אל"ף.
8. ומִסְפָּנוֹת לְתַבּוּאָת דָּגָן וְתִירוֹשׁ וְיִצְהָר וְאַרְזוֹת לְכָל־בְּהֵמָה וּבְהֵמָה וְעֹדְרִים לְאַנְרוֹת: (דברי הימים ב לב:כח). בתיבה "ומסכנות" הזקף שולט על תיבתו בלבד. הוא ראוי להיות זקף קטן, שכן לפני ההברה "מס" יש תנועה בלתי מוטעמת, ואחריה שוא נע. לפי כלל מס' 5 כיון שהברה "מס" היא סגורה ובלתי מוטעמת, תבוא בה מתיגה.
9. וַיִּשְׁכֶּם אַבְרָהָם בְּבֶקֶר אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־עָמַד שָׁם אֶת־פְּנֵי יְדוּד: (בראשית יט:כז). את התיבה "אלהמקום" יש לחלק להברות כך: "אלהמ-מ-קום". "המ" היא הברה סגורה בלתי מוטעמת, ולכן תבוא בה מתיגה.
10. וַיִּשְׁטֹם עֶשָׂו אֶת־יַעֲקֹב עַל־הַבְּרִיָּה אֲשֶׁר בָּרַךְ אָבִיו וַיֵּאמֶר עֶשָׂו בְּלִבּוֹ יִקְרַבוּ יָמַי אֲכַל אֲבִי וְאַהֲרָגָה אֶת־יַעֲקֹב אָחִי: (בראשית כז:מא). את התיבה "עלהברכה" יש לחלק להברות כך: "עלה-ב-כ-ה". תבוא מתיגה בהברה הבלתי מוטעמת.
11. וְשָׁם אֶתְּנֶנּוּ גֵעַר עֲבָדֵי עֶבֶד לְשַׂר הַטְּבָחִים וְנִסְפְּרוּ־לוֹ וַיִּפְתְּרוּ־לָגוּ אֶת־חַלְמֵתֵינוּ אִישׁ כְּחִלְמוֹ פָּתַר: (בראשית מא:יב). "ונספרו-לו" בחלוקה להברות - "ונ-נס-פר-לו". גם כאן תבוא מתיגה בהברה הבלתי מוטעמת "ונ".
12. הַפְּכֹכִים אִם־פָּתְחָם הִיצַר יִחַשְׁבּוּ כִּי־יֵאמֵר מַעֲשֵׂה לַעֲשֹׂהוּ לֹא עֲשִׂנִי וַיִּצַּר אֶמֶר לְיוֹצְרוֹ לֹא הִבִּינִי: (ישעיהו כט:טז). כאן המתיגה באות הראשונה.
13. וְקִדְשָׁתוּ כִּי־אֶת־לֶחֶם אֱלֹהֶיהָ הוּא מִקְרִיב קֹדֶשׁ יְהִי־לָהּ כִּי קָדוֹשׁ אָנִי יְדוּד מִקְדְּשְׁכֶם: (ויקרא כא:ח). "נקדשתו" בחלוקה להברות - "נקד-ד-ש-תו".

בפסוקים הבאים ישנן תיבות במתיגה ותיבות בגעיא:

לְרַבָּקָה וּמִגְדָּנָת (בראשית כד:נג)

וַיֵּצֵא וַיִּתְּאֶפֶק (בראשית מג:לא)

וַאֲכַל וּמִמְחֶרֶת (ויקרא ז:טז)

אִישׁ וַיִּנְהָגוּ (שמואל א לב:ב)

הגיייתה ונגינתה:

מהו תפקיד המתיגה, ואיך יש להגות אותה.

בספר "טעמי המקרא" (4) אותו כתב יהודה בן בלעם, נכתב: "והמתיגה אשר תהיה עם הזקף הקטן לא תחשב משרת כגון וְהִפְלִיחַ (ויקרא ז:ח) אבל היא סימן לביטול הגעיא, לפי שהמתיגה והגעיא לא יתחברו יחדיו". וכן הוא כותב "ודע כי המתיגה תהיה עם הזקף

הקטן בתחילת התיבה אם היה התיבה בלא משרת לבער הגעיא מן האות אשר היא עליו".
יש לציין שאת המשפט השני מצטט הרוו"ה בספרו "משפטי הטעמים".

כיצד ניתן להבין את דבריהם?

כיון שלדבריהם המתיגה מבטלת את הגעיא, יש להבין מהי הגעיא. בספרו "טעמי המקרא" כותב המחבר "הגעיא היא הנפשת המילה ותחבב הקריאה והטעימה בטעם ותשים תאוות הקריאה בלב הקורא ותנדיבהו על הוספת הקריאה וכבר ראיתי שחוטפין אותה במקצת המקומות ומקיימין אותה במקצת המקומות..." ניתן להבין מדבריו שיש להטעים את הגעיא. יבוא במאמר מוסגר שניתן להבין שכבר אז היו חילוקי דעות האם להטעים את הגעיא או להחטיפה. הרוו"ה בספרו "משפטי הטעמים" מצטט במדויק את דברי מחבר "טעמי המקרא", וכן הוא מצטט את דברי רבי יהודה חיוג'⁹ ומדבריהם ניתן להבין שיש למשוך בגעיא.

בספר "מקנה אברהם" לרבי אברהם בלמש כותב המחבר "זקף קטון לא יבוא לעולם מבלי משרת, או מבלי קו בתיבתו, אלא אם יקדם אליו הפשט... אך אם יבוא זקף בלא פשט, ובלא ישר ואין אריכות הטעם באמצע התיבה יהיה מראה מקום, כי אין זקף בלא פשט או ישר או מראה מקום כמו "וְהִשְׁלִיחֶנּוּ" (שמות כו:לה), "שְׁמֶר־לְךָ" (שמות לד: יא)".
אנסה להסביר את המושגים אותם הוא מזכיר:

ה"פשט" עליו מדבר מחבר הספר הוא טעם הפשטא. ומהו "קו"? כנראה המתג (געיא). "אריכות" - כנראה הכוונה אריכות הנובעת ממונה או ממתג "ישר" - כנראה טעם מונח. "מראה מקום" = מתיגה.

במקרים אלו עליהם כותב המחבר יופיע ה"מראה מקום" (מתיגה). לפי זה ניתן להבין שלדבריו שבמראה מקום (מתיגה) אין להאריך.

בספר "תלמוד לשון עברי"¹⁰ ליהודא ליב בן זאב מקראקא. הוא כותב "ודע כי לפעמים יבואו שתי נגינות במלה אחת, דהיינו משרת ומפסיק יבוא המשרת במקום שמתג היה ראוי לבוא, ודינו כמוהו, כמו "מְבַרְכֵיךָ" (בראשית יב:ג), "וּמְלֵאוּ" (שמות ח:יז), "מְמוֹשְׁבֵיכֶם" (ויקרא כג:יז), אבל קדמא זקף קטן, במלה אחת, דינם כנגינה אחת, כמו "כְּשֶׁלְחֹו" (שמות יא:א), "וְהַבְּשֵׁר" (ויקרא ז:יט).

בהערות הוא כותב "כנגינה אחת, ומכל מקום הקדמא יתנגן במקומו ולא במקום הזקף" בהמשך הוא מסביר שאין זה כמו במלה "זה" "זֶה" נְחַמְנוּ מְעַשְׂנוּ" (בראשית ה:כט) ששם שני הטעמים יתנגנו על אותה אות.

⁹ ספר "שלושה ספרי דקדוק", ר' יהודה חיוג', ד'תש"ה - ד'תשע"ב (1012-945).
¹⁰ תלמוד לשון עברי כולל יסוד לשון הקודש, יהודא ליב בן זאב מקראקא ה'תקכ"ד - ה'תקע"א (1764-1811).

בספרו "מסלול בדקדוק לשון הקודש" לקפלין חיים הירץ, הוא כותב כמעט באותה לשון בה כתב יהודא ליב מקראקא בספרו "תלמוד לשון עברי" (הם חיו באותה תקופה). גם הוא מציין שיש להבדיל בין תיבה בה יש שני טעמים כמו "מְמוֹשְׁבֵי־כֶסֶם" (ויקרא כג:ז), לבין תיבה שיש בה קדמא זקף קטן (במאמרי קראתי לו "מתיגה זקף קטן"). וכך הוא כותב: "ואולם קדמא זקף קטן שבמלה אחת, אף על פי שהם מצויינים בשמי מקומות, אין להם רק משפט נגינה אחת. ויבואו במלה בלתי ראויה למתג כמו "וְהַכְּשֶׁר" (ויקרא ז:ט) וזולתה."

ואמנם שמעתי בעלי קריאה אשכנזים, מנוסים ודייקנים, הקוראים בנוסח אותו למדו מאבותיהם. הם מנגנים את המתיגה זקף כטעם אחד, במנגינה הדומה למנגינת הזקף הגדול, והמאפשרת להטעים שתי הברות.

יש לציין שהמתיגה באה תמיד בהברה סגורה, ולכן נגינתה תהיה תמיד כהברה אחת, צמודה לשוא נח שאחריה. אמנם יש תיבות בהן מתג ולאחריהן שוא נח, ושם יש להגות את המתג בנפרד.

הספר "מחברת התיג'אן" הוא אחד מעמודי היסוד למסורת הקריאה של יהודי תימן. מחברו אינו ידוע, והסברה היא שהוא נכתב במאה ה-11 או 12 לספירה.

וכך כותב "מחברת התיג'אן": "אבל הגעיא והיא צורת מקל נטויה לאחור שתמצא תחת התיבות במקצת מקומות, אינה לא שר (טעם מפסיק. א.ג.), ולא משרת, אלא לרמוז בה שצריך למשוך באותו האות כמו 'וידברו'"

הגעיא הקרויה גם "מתג" שם המצביע על תפקידה, שכן המתג המושם בבעל החיים תפקידו לבלום את הבהמה ממרוצה כפי שכתוב בתהילים "אל-תִּהְיֶה | כְּסוֹס כְּפָרֶדֶד אֲיִן תִּבְיִן בְּמִתְג-וּרְסוֹן עֲדִינוּ לְבָלוֹם לְלִרְבֵי אֱלֹהִים:" (תהילים לב:ט)

בהמשך דבריו על הגעיא כותב "מחברת התיג'אן" "וכן הדרבן והוא צורת אזלא (התימנים קוראים ל"קדמא" בשם "אזלא" . א.ג.) שיהיה בראש התיבה אינו שר ולא משרת, אלא לרמוז שיוציא האות בהתזה כמו והבקר".

על פי דבריו נראה שבעוד שהגעיא מורה לקורא "למשוך" את האות, המתיגה מורה לקורא "להתיז" את האות. מה זה "להתיז"? המלה "התיז" מופיעה פעם אחת בתנ"ך "וְאֶת-הַנְּטִישׁוֹת הַסִּיר הִתִּז: (ישעיהו יח:ה)

המילה "להתיז" כתובה גם בתלמוד הירושלמי "צריך להתיז למען תזכרו. ר' יונה בשם רב חסדא צריך להתיז כי לעולם חסדו" (ירושלמי ברכות טז:ב, פרק ב' הלכה ד')

כן בשולחן ערוך "צריך להתיז זי"ן של 'תזכרו' דלא לשתמע 'תשקרו' או 'תשכרו'. כוונתו כאן שיש לבטא את האות זי"ן כראוי. מעניין לראות את המילה בה בחר השולחן ערוך בתיבות "נשבע לה". שם כותב "להפסיק בין 'נשבע' 'לה', כדי להטעים יפה את העי"ן. אולם בתיבה "תזכרו" אין הוא מדבר על הפסקה אחרי האות זי"ן, ונראה שכוונתו לקרוא את האות בצורה ברורה. כך גם מגדיר מלונגו של אבן שושן את המלה "התיז" - "הדגשה יתרה בהגית האות".

השם "דרבן" בו משתמשים יהודי תימן הוא ה"מתיגה". ייתכן והוא רומז על תפקידו. הדרבן הוא המסמר אשר בראש מלמד הבקר, שתפקידו לכוון, להמריץ ולזרז את הילוכה של הבהמה. (ראה פירושים לפסוק בקוהלת "דְּבָרֵי חֲכָמִים פְּדָרְבָנוֹת וּכְמִשְׁמְרוֹת נְטוּעִים" - קוהלת יב:יא). משמע מכאן שלפי "מחברת התיג'אן" תפקיד הדרבן (מתיגה) הוא הפוך מתפקיד הגעיא. בעוד שתפקיד הגעיא הוא למשוך באות, להתעכב בה, הרי תפקיד הדרבן הוא להתיז את האות, זאת אומרת לקרוא אותה בצורה ברורה ורהוטה כהברה סגורה. ז"א, להצמידה לשוא נח שאחריה (או לאות הדגושה בדגש חזק - דגש כפלן).

בסוף ספר "מחברת התיג'אן המבוארת" לר' אבישי מרחבי מופיע קונטרס "מנחת שי" שם יש מאמר על הדרבן. לפי דברי המחבר תפקידו "להתיז האות בה הוא נמצא", שזוהי בעצם גם דעתו של מחבר "מחברת התיג'אן" המקורית.

הרב אלי גמליאלי, רב של יהודים יוצאי תימן בראשון לציון, כותב בספרו "מענה לשון בראשית" על הפסוק בבראשית ז:ח "ומן הבהמה" - הדרבן (הנקרא גם מתיגה או פשטא קטנה) בה"א כדין תנועה שלישית מורכבת (הברה סגורה) לפני הטעם. ומי שמצרפים את השווא הנע במניין התנועות לעניין הדרבן, הפתח נחשב תנועה רביעית לפני הטעם. ויש מי שנוהגים בתיבות מוקפות להעתיק את הדרבן לתיבה המוקפת. וקריאת הדרבן ברהיטות, שכשמו כן הוא, מדרבן ומזרז ומאיץ, שיש להגות את הה"א עם הבי"ת השוואית המובלעת בדגש החזק בלא שהיה בינהן, שלא כמתג שקריאתו בשהייה קלה לפני הגיית השווא".

נראה שהרב גמליאלי מסכים לדברי מחברת התיג'אן, הדרבן הוא הפוך לגעיא. הגיית הדרבן הוא נושא הנתון למחלוקת בקרב יהודי תימן. להערכתו, רוב יהודי תימן אינם מקבלים את דברי מחברת התיג'אן המתוארים לעיל.

כותב הרב יואב פנחסי הלוי, רב בקהילה של יוצאי תימן, בספרו "תאג' תורה קדומה: דע שהמנהג פשוט בק"ק תימן יע"א לקרות כל דרבן בהרחבה כקריאת הגעיא ממש. ואף על פי שנתבאר בדברי מחברות התיג'אן שהדרבן בא "להתיז את האות" היפך הגעיא, מכל מקום לא נתקבל הדבר בקהילותינו. הדרבן היא האזלא הבאה לעולם עם הזקף באותה תיבה (או בתיבה מוקפת) וקריאתו כקריאת הגעיא ממש".

הערה דומה מצאתי בתאג' "וזאת התורה" לר' אהרן עמרם "דרבן זוקף את האות שעליה. געיא זוקפת את האות שתחתיה." מכאן שגם הוא סובר כהרב פנחסי שאין כל הבדל בקריאתם. ז"א, שניהם זהים, בשניהם יש למשוך את האות, אם בגעיא, שהוא הסימן תחת האות, אם בדרבן שהוא הסימן מעל האות.

גם ראיתי באתר של "יד מאיר" - "חוברת שינון טעמי המקרא" שערך ר' מאיר ליאור.¹¹ שם כתב: "הדרבן היא האזלא הבאה לעולם עם הזקף קטן באותה תיבה (או בתיבה מוקפת) וקריאתו כקריאת הגעיא ממש".
ואת הגעיא הסביר "הגעיא היא קו הניצב מתחת האות, ותפקידה למשוך בקריאת האות שבאה תחתיו".

בתיקון קוראים "איש מצליח" לשיטת הרב מזוז משיבת כסא רחמים (יוצאי תוניס) נכתב: "אזלא, לעולם אחריה גריש, וכשאינן גריש אחריה תיקרא "קדמא", ואם מופיעה בסוף המילה תיקרא "פשטא"... ואם באה קדמא וזקף קטן במילה אחת או בשתי מילים מוקפות, אין מנגנים בקדמא כלל..".

נראה שבאומרו "אזלא", כוונתו לתמונת הקדמא. וכאן יש שלושה טעמים. אזלא, קדמא, ופשטא. לתמונת הקדמא המופיעה לפני זקף קטן אין הוא נותן שם שונה, וממילא אין מנגנים אותה.

בשאלות שנשאל הרב מזוז משיב הרב בקשר לניגון באות שמתחת ל"קדמא" (הכוונה ל"מתיגה") שלפני הזקף קטן: "לא מצאו המדקדקים טעם לזה. ויש שעושים קצת ניגון בקדמא". שואל משהו: "יש להעיר שלפעמים זה סותר את כללי הדקדוק, כמו במילה "לבשתך" בהפטרות מחר חודש - שאי אפשר לנגן בבי"ת, כיון שיש בו קמץ קטן. מה מנהג תוניס בזה?" משיב לו הרב מזוז: "זו הבעיה (וכן "וערפכם" בפרשת עקב). לכן אבא זצ"ל אינו עושה שום ניגון.

"וְעָרְפְּכֶם" (דברים י:טז) "לְבִשְׁתְּךָ" (שמואל א כ:ל). נראה שהבעיה שעליה מדבר הרב מזוז היא, שבשתי מלים אלה התנועה שבאות שמתחת לקדמא היא קמץ קטן. אם יש הטעמה באות או געיא, הרי שהקמץ אינו יכול להיות קמץ רחב, אלא קמץ קטן, ולכן יש כאן ניגוד. מכאן שלשיטתו אין להטעים כלל את הקדמא.

בחלק "כללי הדקדוק" שבתיקון קוראים - איש מצליח" כותב הרב מזוז "קמץ קטן שעמו געיא ואחריו שוא, הקמץ הוא רחב, והשוא נע (כמש"ל אות ג' ואת ט') לדוגמא "אמרו".

ואומנם שמעתי הקלטה של הרב מזוז, קריאתו בתורה את פרשת ויקרא: "וְהָיָה כִּי־יֵאָשֵׁם לְאַחַת מֵאַלֶּה וְהִתְנַדָּה אֲשֶׁר חָטָא עָלֶיהָ: (ויקרא ה:ה).¹²
ואומנם הרב אינו מטעים או מושך את האות ה' שבתחת "והתודה". לעומת זאת הוא כן מושך מעט תיבות בהן יש מתג (געיא).

¹¹ "חוברת שינון טעמי המקרא", בעריכת ר' מאיר ליאור. <http://shtaygen.net/horadot/M-B-T.pdf>

¹² את ההקלטה ניתן לשמוע כאן: <https://www.ykr.org.il/video/149> בזמן 23:18 אחרי תחילת ההקלטה.

מהי הנגינה של מילה המוטעמת ב"מתיגה-זקף"? : כה

ציינתי לעיל מספר גרסאות של הגיית המתיגה. אין אני מעז לומר שאלה נכונות ואלה מוטעות. הללו הולכים לפי מסורת אבותיהם והאחרים הולכים לפי מסורת אבותיהם. ידיעתם היא על פי המסורת הנהוגה אצלם.

אלא שמצאתי שיש בעלי קריאה שיסוד קריאתם הוא אינו מסורת אבות, אלא ידיעה חסרה או לקויה. היו שאמרו לי שאותו סימן לפני הזקף קטן הוא פשטא ואכן כך הטעימו אותו. כפי שהוסבר לעיל, זה לא יתכן, כי הרי ידוע שפשטא מקומה אחרי סוף התיבה. היו שהסבירו שזוהי קדמא וכך הטעימו אותה, וגם זה לא ייתכן שכן קדמא לעולם לא תשרת את הזקף הקטן, אלא מונח (או שני מונחים) בלבד ישרתוהו.

מה הסיבה לאי הידע או המבוכה בנושא? לדעתי, מספר סיבות:

א. שכיחותה הנמוכה של המתיגה. כאמור כ 400 היקרויות בתנ"ך (לעומת כ 25,000 היקרויות של זקף קטן).

ב. תמונתה של המתיגה הדומה לתמונת הקדמא והפשטא

ג. מעט או חוסר אינפורמציה בספרים חדשים. כפי שצויין לעיל יש תיקוני ספרים שאינם מזכירים את ה"מתיגה זקף" כלל.

ד. אינפורמציה לא ברורה או אולי אפילו מוטעית (לדעתי) בספרים נושנים שנכתבו במאות הקודמות.

כמה דוגמאות לסעיף האחרון.

- בספר "משפטי הטעמים" לרוו"ה נכתב "והמתיגה אשר תהיה עם הזקף הקטן לא תחשב משרת כמו 'וְהַפִּתָּן' (ויקרא ז:ו) אבל היא סימן לביטול הגעיא, לפי שהמתיגה והגעיא לא יתחברו יחדיו".
- אמנם נכון שהמתיגה והגעיא לא יתחברו יחדיו, אך כאן נוצר הרושם שהמתיגה מציינת שהיה ראוי להיות במקום געיא, אך המתיגה כביכול מציינת שהגעיא אליה ציפה הקורא איננה שם.
- בספר "טעמי המקרא": "ודע כי המתיגה תהיה עם הזקף הקטן בתחילת התיבה אם היה התיבה בלא משרת לבער הגעיא מן האות אשר היא עליו". גם כאן כמו לעיל, כביכול תפקידה לבער את הגעיא בלבד. אין מוזכר האם יש כאן הגיה מסוימת, ניגון שונה, וכו'. אין אני טוען שהדברים אינם נכונים, יתכן אמנם שאינם נכונים, אך יתכן גם שהם כתובים בצורה שאינה ברורה לקורא בתקופתנו.
- בספרו של וילאם וויקס על טעמי המקרא הוא כותב שסימן המתיגה הוא כמתג עליון. והנה בספרים אחרים קראנו שהם הפוכים זה לזה.
- גם בתאג'ים בהם כתוב שיש לבטא את הדרבן (מתיגה) כגעיא (מתג) הדבר תמוה, אם שניהם זהים, מדוע שלא ישמש רק אחד מהם?

- השם "מתיגה" הוא קרוב לשם "מתג" (געיא) וניתן לטעות ולחשוב ששניהם מרמזים על אותו דבר.
- תמוה בעיני שכמה ממחברי הספרים בחרו לא להסביר במילותיהם שלהם את המתיגה-זקף, אלא העתיקו מילה במילה את קודמיהם. כך למשל בעל משפטי הטעמים (הרו"ה) מציין שהוא מצטט את בעל טעמי המקרא, ואכן הוא מצטט אותו מילה במילה. אני מעז לומר שלאותם מחברי ספרים לא היתה הבנה מושלמת בנושא, ולכן בחרו לצטט את קודמיהם במקום לכתוב את פירושיהם שלהם.
- אצל כמה כותבים ניכר שיש הסבר מוחלט כאשר מדובר על רוב ענייני דקדוק וטעמים, אולם כאשר מדובר על "מתיגה - זקף", נכרת הססנות. לדוגמה, בספרו "טוב טעם" כותב המחבר אליהו בחור: "ויש קורין למקל הזה מזה ואומרים שהוא בא במקום מתג..."

אחזור שוב למשפט שכתב בעל ספר טעמי המקרא: "ודע כי המתיגה תהיה עם הזקף הקטן בתחילת התיבה אם היה התיבה בלא משרת לבער הגעייא מן האות אשר היא עליו". מה כוונתו? האם תפקידה רק לציין שאין שם געיא, ולא כלום, ואם כך אין למשור, להאיץ, להדגיש, או לנגן אותה? או האם כוונתו באה המתיגה במקום הגעיא, והיא מציינת איך להגות את האות שתחתיה. אם כך הוא, איך יש להגות את האות על פי הסברו זה?

- לדעתי השמות הרבים שניתנו למתיגה, יותר מכל טעם או סימן אחר, היא אינדיקציה למבוכה הקיימת בין הדקדקנים בנושא זה.
- הופתעת לגלות שבתיקון "סימנים" אין זכר לסימן המתיגה, ואין שום הסבר איך יש להגות תיבה שבא יש "תמונת קדמא" לפני זקף קטן.

הלשונאי חנוך ילון פרסם מאמר בשם "קדמא שאינה קדמא, מתיגה". המאמר התפרסם בכתב העת "לשוננו" (ניסן תשכ"ד, כרך כ"ז/כ"ח עמ' 218-224). בסוף מאמרו הוא מעיר שהמונח "מתג" לסימן הגעיא מקורו בטעות, וראוי היה שייקרא "געיא".

כמו כן הוא מציין שהמונח "מתיגה" מטעה, שכן הוא דומה למונח "מתג" ומכאן עלולים לחשוב ששני סימנים אלה גם נהגים בצורה דומה. אולי אוכל להוסיף על כך ש"מתיגה" עלולה להזכיר גם את פעולת עכוב הבהמה מהליכתה, ואילו לפי דקדקנים כמו מחבר מחברת התיג'אן, תפקיד המתיגה הוא הפוך - להתיז את האות שתחתיו, ולצרפו ברהיטות לשוא שאחריו (אוך לאות הדגושה). לכן מציע הלשונאי חנוך ילון להשתמש במושג "חוטר".

בשם זה, כזכור, השתמש יוסף הקסטנדיני בספרו "עדת דבורים". ייתכן שהשם הזה בא להזכיר את צורת המתיגה, שבכתבי יד סימנה כמקל נטוי.

נראה לי שכמה מבעלי הדקדוק ראו במתיגה סימן לתפקיד הדומה לתפקידו של סימן הרפה. כפי תפקיד הרפה הוא להורות שהאות שתחתיו אינה דגושה, כך המתיגה במקומות

שהקורא מצפה לגעיא, היא מורה לו שאין געיא באות שתחתיו. זאת אולי הסיבה שהדקדוקן יוסף הקסטנדיני בספרו "עדת דבורים" מציין שיש מן הסופרים שאינם כותבים אותה. "אם יאמר מה תועיל זאת הנכתבה ואין לה נגון ולא קריאה. דע לך כי היא תועיל על דבר אחד ומה הוא, כי תשליך הגעיא ובמקום שתראה אותה עם הזקף הקטן לא יבוא באותה מלה געיא".

בצורה דומה כותב גם מחבר "התיג'אן": "וסופר כותבה וסופר מבטלה".

האם מתיגה-זקף הוא טעם בפני עצמו?

הזכרתי קודם את יהודא ליב בן זאב מקראקא (פולין -1811-1764) שכתב בספרו "תלמוד לשון עברי כולל יסוד לשון הקודש": "אבל קדמא זקף קטן במלה אחת דינם כנגינה אחת", וכן כתב בהמשך "ועל הרוב המלה הראשונה מן המוקף בלי נגינה, ואם תבא בה נגינה תהיה קדמא לפני זקף קטן, שדינם כנגינה אחת כמו 'וְאִם-שָׁלַשׁ-אֲלֶיהָ' (שמות כא:יא)".

ראוי אולי להבהיר את המושגים בהם הרב יהודא בן זאב משתמש. "קדמא" בלשונו הוא "מתיגה". "נגינה" בלשונו הוא "טעם" (במבוא, "כלל י"א - נגינה" הוא כותב: "לכן יש שני מיני נגינות. מלכים ומשרתים).

יש לשים לב שאת זוג הסימנים "מתיגה - זקף" הוא רואה כטעם אחד. הספר "מסלול"¹³ נכתב על ידי ר' חיים ב"ר נפתלי הירץ קסלין (1749 - 1832). שם הוא כותב: "והזקף הקטן מתחלף לפעמים בז"ג ולפעמים בקדמא ז"ק במילה אחת". מדבריו ניתן להבין שהוא רואה שכל השלושה הם תמורות.

בספרו מאיר העינים ומרחיב את הלב של ר' אבישי מרחבי, "מחברת התיג'אן המבוארת" מביא המחבר את דברי הספר "מסורת הקריאה" (ר' יהודה ליב שיסלוביץ 1886) וכותב "לשיטתו הדרבן הבא בתיבה אחת עם הזקף הקטן הוא טעם עצמאי הנקרא קדמא-קטן, והוא מונה אותו בנפרד לאחר זקף קטן וזקף גדול כטעם נפרד ימצאי עם שאר הטעמים". ב"קונטרס מנחת אבישי" המופיע בסוף הספר "התחליף לטעם זקף קטן הוא דרבן בתיבת זקף קטן והתחליף לאחרון הוא הטעם זקף גדול. מדבריהם ניתן להבין שהזקף יבוא בשלושה אופנים: זקף קטן, זקף גדול, מתיגה-זקף, והאחד הוא תמורתו של האחר.

¹³ "מסלול בדקדוק לשון הקודש", ר' חיים ב"ר נפתלי הירץ קסלין מברלין ה'תק"ט - ה'תקצ"ב (1749 - 1832), עמ' 192.

ועוד אולי חיזוק אחד לטענה זו, יש שבגירסה אחת המתיגה מופיעה מעל אות מסוימת, אך באותה מילה בגירסה אחרת המתיגה מופיעה באות אחרת. לדוגמה: התיבה "וּלְכַלְתֶּם". בכ"י ארם צובא המתיגה מעל האות ו"ו, ואילן ע"פ "תורה קדומה" וכן בספרים של יהודי תימן המתיגה היא מעל האות כ"ף ואף על פי כן מקומה אינו משנה את מקום הנגינה.

מהי "המְזָה"?

הזכרתי לעיל את השמות השונים שניתנו למתיגה. אחד מהם הוא "מזה". נראה ש"מזה" הוא שבוש של "המזה". המלה "המזה" מופיעה בגירסה בשפה הערבית של "מחברת התיג'אן". ייתכן שפירוש המילה "המזה" יסיע בידינו להבין את מהותה של המתיגה, ואיך לנגן אותה.

ובכן, בספר "מחברת כתר-התורה עם באור לעומת המחברת" המחבר תרגם את המילה "המזה" ל"חפיזה". לשון מהירות.

הלשוני משה אוסי מסביר את המילה "המזה" כך: "המזה פירושה דרבון, דקירה ולחיצה, מכאן היא עברה להביע את האלף העיצורית, לומר לך שאתה צריך ללחוץ ולדקור את החך כדי להגות את הא' העיצורית כהלכה. כידוע, בערבית כל העיצורים הגרוניים יכולים לקבל שוא=סוון". מכאן נראה שהשם "דרבון", שהוא השם בו התימנים משתמשים למילה "מתיגה", מביע את מהותה. הדרבן הוא חוד הברזל התקוע במלמד הבקר, שבאמצעותו מזרזים את הבקר ומכוונים אותו בעבודתו "דְבָרִי חֲקָמִים פְּדָרְבָנוֹת וְכַמְשֶׁמְרוֹת נְטוּעִים" (קהלת יב:יא). מפרש המצודת ציון: "כדרבנות. הוא כעין מחט תחוב בראש מלמד הבקר לכוון אותם לחרישה.

המתג, לעומתו, תפקידו לרסן. כפי שכתוב בתהילים: אֶל־תִּהְיֶה | פְּסוֹס פְּפָרְדֹּ אֲיִן תְּבִין בְּמִתְג־וּרְסוֹן עֲדִין לְבָלוֹם לְלִ קָרֵב אֲלֵיָה (תהילים לב:ט). מכאן ברור שדרבן (מתיגה) הוא ההיפך ממתג. בעוד שהמתג תפקידו לרסן ולבלום את הבהמה, תפקיד הדרבן לזרז אותה. לפי הסבר זה, כך כם בקריאה של תיבה עם סימן דרבן (מתיגה). יש להאיצו, ולבסמיכו לשוא שאחריו. ואילו המתג שבתיבה תפקידו לעכב, למשוך את האות. ואכן, המדקדקים הראשונים הגדירו את המתיגה "היפך מן הגעיא".

כפי שצינתי, המלה "המזה" לקוחה מהשפה הערבית. היא אחת מסימני הניקוד המצייני עיצור סדקי סותם, והוא מופיע באות אליף הערבית (אלף) כדי שנבטא אותה כעיצור. מכאן הפן השני של המילה "המזה" הוראה לבטא.

מה בין מתג למתיגה:

מתיגה אינה מתג. וזאת אף על פי ששמותיהם דומים. (לא מובן מדוע תיקון קוראים "סימנים" בחר להזכיר את טעם המתיגה תחת הפרק "דיני המתג", שם הוא קורא לה "קדמא").

בספר "טעמי המקרא נכתב: "והמתיגה... היא סימן לביטול הגעיא". ובהמשך "המתיגה... לבער הגעיא מן האות אשר היא עליו".

כותב בעל "מחברת התיג'אן": " אבל הגעיא והוא צורת מקל נטויה לאחור שתמצא תחת התיבות במקצת מקומות אינה לא שר ("מפסיק" א.ג.) ולא משרת אלא לרמוז בה שצריך למשוך באותו האות מעט כמו "וְיִדְבְּרֵי" ... וכן הדרבן ("מתיגה" א.ג.) והוא צורת אזלה ("קדמא" א.ג.) שיהיה בראש התיבה אינו שר ואינו משרת אלא לרמוז שיוציא אותו האות בהתזה כמו "וְהִבְלֵר".

במקום אחר הוא כותב "געיא שאין לה נעימה... והדרבן שהוא מתיז את התיבה". ומכאן ההבדל המרכזי בין השניים: המתג מורה על הארכה, אך אין בו נגינה, ואילו המתיגה, שהיא ההיפך מן הגעיא, אין היא מורה על הארכה, אך יש בה שינוי צליל. מעניין לציין שהמתג מופיע בתנ"ך כ 13,500 פעם, בעוד שהמתיגה כ 400 פעם בלבד. ייתכן שזו אחת הסיבות שלא נכתב הרבה עליה בספרי הדקדוק, וכתוצאה מכך יש הרבה מבעלי הקריאה שאינם בקיאים במהותה ובכלליה.

לסיכום:

מובן שהקורא השקדן שטרח וקרא את המאמר עד תומו יצפה לתשובות לאותן שאלות ששאלתי בתחילתו. תקוותי שלא יתאכזב אם אכתוב שעדיין אין לי תשובות לכל השאלות, אלא לחלקן בלבד:

1. מהי הנגינה של מילה המוטעמת ב"מתיגה-זקף"?
 - כאן יש דעות שונות, לא רק בין העידות, אלא פעמים בתוך העידה עצמה. מדקדק אחד אומר כך, והשני אחרת, וחוששני להכניס ראשי בין הרים גבוהים, אך בכל זאת אעז ואומר שלדעתי אין למשוך ולהאריך במתיגה, וודאי שיש לבטא את האות שתחתיה כראוי. כנראה שיש לשנות גובה הטון בה.
2. האם המתיגה היא טעם? האם יש קשר בינה לבין קדמא, או שרק תמונותיהן זהות?
 - המתיגה כשלעצמה אינה טעם. אין קשר בינה ובין קדמא או בינה ובין פשטא, רק תמונתה זהה לשלהן.
3. מהו הקשר בין מתג (געיא) למתיגה?
 - השם מטעה. המתיגה אינה מתג. יש שכתבו שהמתיגה היא ההיפך ממתג.

4. האם יש לראות את הצמד "מתיגה-זקף" כטעם בפני עצמו?
- אכן יש הרואים בצמד "מתיגה-זקף קטן" כטעם בפני עצמו, כאחת משלוש התמורות - זקף גדול, זקף קטן, מתיגה זקף. ☞